

4. Шевченко Т.Г. Повне зібрання творів (далі – ПЗТ): у 12 т. / Редкол. : М. Жулинський (голова) та ін. – К. : Наукова думка, 2001. – Т. 2 : Поезія 1847–1861. – 784 с., портр. 5. Гончарук П. Т.Г. Шевченко про українське селянство середини ХІХ ст. (до 195-річчя від дня народження) // Київська старовина. – 2009. – № 3. – С. 3–22. 6. Шевченко Т.Г. ПЗТ: у 12 т. / Редкол. : М. Жулинський (голова) та ін. – К. : Наукова думка, 2001–2003. – Т. 3 : Драматичні твори. Повісті. – 592 с., портр. 7. Нахлік Є. Тарас Шевченко : архетипні постави поета // Дивослово. – 2011. – Травень. – С. 42–44. 8. Шевченко Т.Г. ПЗТ: у 6 т. (вид., автентичне 1–6 томом «ПЗТ у 12 т.») / Редкол. : М. Жулинський (голова) та ін. – К. : Наукова думка, 2001–2003. – Т. 5: Щоденник. Автобіографія. Статті. Археологічні нотатки. «Букварь южнорусский». Записи народної творчості. – 2003. – 496 с., портр. 9. Шевченко Т.Г. ПЗТ: у 6 т. (вид., автентичне 1–6 томом «ПЗТ у 12 т.») / Редкол. : М. Жулинський (голова) та ін. – К. : Наукова думка, 2001–2003. – Т. 6: Листи. Дарчі та власницькі написи. Документи, складені Т. Шевченком або за його участю. – 2003. – 632 с., портр. 10. Шевченко Т.Г. ПЗТ: у 12 т. / Редкол. : М. Жулинський (голова) та ін. – К. : Наукова думка, 2001. – Т. 1 : Поезія 1837–1847 / Перед. слово І. Дзюби, М. Жулинського. – 784 с., портр.

Віктор ГОЦУЛЯК

ІСТОРИЧНА ТВОРЧІСТЬ Т.ШЕВЧЕНКА В СУЧАСНІЙ НАВЧАЛЬНІЙ ЛІТЕРАТУРІ

Сфера освіти завжди виконувала важливу духовну місію – усвідомлення молоддю історико-культурної тяглості буття українського народу. У системі сучасної освіти загальноосвітнім та вищим навчальним закладам належить почесне місце. Вже давно була підмічена наріжна особливість навчальної літератури – задовольняти потреби суспільства на кожному етапі його розвитку. Все це вимагає підвищення «професійної культури, наукового світогляду історика, стилю мислення та дослідницького смаку у майбутнього фахівця, вчителя, культурно-громадського діяча» [1, 6].

Зазначене набуває особливої ваги, коли досягається життєвий шлях і творчість Тараса Шевченка. Генія українського народу завжди цікавила історія. Поет пишався славним минулим свого народу і був

переконаний у тому, що його волелюбний і незалежний характер не зломлений тогочасною кріпосницькою системою господарювання.

У творчості Т. Шевченка значне місце посідає поезія, яка за змістом, проблематикою і мистецькою вартістю є важливою складовою його доробку. Належачи до геніїв своєї епохи, Шевченко не може бути прочитаним і осягнутим до кінця. Чим глибше відбувається пізнання справжнього Кобзаря, тим більше в його спадщині знаходять незвіданого. Постать Т. Шевченка постійно приковує до себе увагу.

В часи панування ідеологічних настанов у минулому радянському суспільстві відбувалося спрямоване сепарування творчості Т. Шевченка. Пряник контролю був надзвичайно привабливим для тих, хто займався вивченням його творчості, і це відбилося на навчальній літературі з історії.

За два десятиліття з часу відновлення незалежності України проведені численні наукові форуми, з'явився цілий пласт наукової, навчальної літератури, ґрунтовних досліджень, популярних видань і публікацій, що демонструє кристалізацію нових знань про Велетня українського духу.

У такий спосіб досягається певна універсалізація знань про творчість Т. Шевченка: наповнюються новим фактичним матеріалом сторінки життя й творчої біографії, як людини, що насмілилася виступити проти кріпаччини, оспівати свободу в умовах кріпосницької держави, пережила соціальну драму, відчула на собі неволю, найболючіші нюанси болю безправ'я, хвилини розпачу, смуток важкого життя, потоптаної і пробудженої гідності, виявила дух бунтарства і непокори. Доробок Т. Шевченка як поета й живописця знання з українського фольклору, літератури, української мови та історії відкривають перед дослідниками і авторами навчальної літератури широкі можливості студіювання першоджерел, друкованих праць, повніше використовувати їх у підручниках та посібниках з історії України та української історіографії.

Попри загальний хвилеподібний розвиток сучасної української освіти сучасним авторам вдалося підготувати дидактичну літературу, яка стало предметом нашого дослідження.

Вже у «Оповіданнях з історії України» (1997) у розділі шостому «Гордість твоя Україна!» під заголовком «Великий син великого народу» [2, 124–126] та у «Вступі до історії України» (2010) у четвертому розділі «Україна в ХІХ–ХХ ст.» параграфі 19 «Будителі» [3, 149–153] для п'ятого класу, підготовлених В.О. Мисаном, та у підручнику для п'ятого класу «Вступ до історії України» авторів В.С. Власова і Данилевської у п'ятому розділі «Початок відродження» частині «Україна пробуджується» [4, 186–189] наводяться досить широкі відомості про віхи біографії та творчості Т. Шевченка. Йдеться про пристрасне Шевченкове слово, значення виходу Кобзаря, неволю, здобуття освіти, викуп Тараса, участь у Кирило-Мефодіївському товаристві, нові випробування, арешт і заслання, поезію, живопис, боротьбу за те, щоб Україна стала вільною. Автори, усвідомивши важливість висвітлення життєпису Т. Шевченка, розкривають складові подвигу Кобзаря, звертають увагу школярів на оспівування ним свободи в умовах кріпосницької держави, розповідають про нездоланність людського духу, правдиву, вогняну його творчість.

Щодо загальної оцінки шкільних підручників для п'ятого класу, у яких містяться відомості про життєвий шлях, діяльність і творчість Т. Шевченка, то в них досить повно, згідно із затвердженими навчальними програмами закріплено усталені судження, загальноприйняті факти його біографії. У них, з одного боку, синтезуються результати напрацювань авторів підручників, з іншого вони характеризуються ущільненою формою викладу фактичного матеріалу.

Такий же підхід збережений у шкільній навчальній програмі з історії України для дев'ятого класу.

Ф.Г. Турченко і В.М. Мороко, як автори підручника з «Історії України» кінця ХVІІІ – початку ХХ століття для 9 класу загальноосвітніх навчальних закладів (2003) [5], відомості про Т. Шевченка подають у такій послідовності: до параграфу 10, де йдеться про утворення і склад Кирило-Мефодіївського товариства [5, 67], вони наголошують сильний вплив на громадськість поезії Тараса Шевченка («Кобзаря», поеми «Гайдамаки та інших творів»), підкреслюють, що він рішуче виступав за визволення слов'янських

народів від деспотизму, скасування кріпацтва, відродження вільної України.

Автори також вказують на те, що його могли читати всі: і селяни, і дворяни. Кожна з верств українського суспільства знаходила в його поезії відображення своїх інтересів. Шевченків заклик до одночасного національного та соціального визволення і ліг, за переконанням авторів, в основу програмних документів кирило-мефодіївців. Одночасно вони висловлюють думку про те, що «невідомо, чи був Шевченко безпосереднім учасником братства» [5, 67]. Одночасно зазначають, що його вплив на братство був значним. Тарас Шевченко спонукав до активної роботи. Він займав більш рішучу, ніж інші, позицію, вважав, що лише просвітницької діяльності недостатньо і треба готуватися до повстання проти самодержавства [5, 67–68].

Автори також вважали за доцільне як джерело навести витяг з видання «Кирило-Мефодіївське товариство» (Т. 2) «Запис рішення у справі Тараса Шевченка, зроблений жандармським відділенням. У новому виданні 2009 р. [6] параграф 13 має назву «Кирило-Мефодіївське братство. Т. Шевченко в національному відродженні» [6, 114]. Наведений вище матеріал поданий без змін, і одночасно, з'явився сюжет про місце Т. Шевченка в українському відродженні [6, 119]. Авторі видання вказують на те, що діячі Кирило-Мефодіївського товариства перебували під потужним впливом Т. Шевченка. Вони також зазначають, що цей вплив відчули не лише учасники братства.

Кобзар став національним пророком в цілому й ідейним натхненником для нового українства, зокрема. Він створив поетизовану версію України, яка воскресає і має велике майбутнє. На їх переконання, з появою Т. Шевченка відпала потреба доводити, що українці – це окремий народ, який має свою мову, літературу й, зрештою, наділений власними національними рисами.

У підручнику також зазначається, що найбільша трагедія українського народу, на думку Т. Шевченка, полягала не в тому, що народ потратив у неволю, а в тому, що він змирився з нею, забуваючи про своє минуле і навіть допомагаючи сусідові «приспати» себе. З позиції цього минулого поет і закликав до боротьби за визволення України [6, 119].

Можна також погодитися і з твердженнями авторів підручника про те, що Т. Шевченко активно виступав за об'єднання слов'ян, проте він ненавидів російське самодержавство: як демократ, він вбачав у царях головних винуватців закріпачення українських селян; як федераліст – не сприймав централізм; як республіканець – був ворогом монархії. Він виступав також і як український патріот, який бачив, що не лише російський уряд, а й частина російської спільності схвалює знищення української самостійності, державності, культури. Висновок авторів полягає у тому, що творчість Т. Шевченка сприяла формуванню самостійності українців і створила підґрунтя для початку нового етапу визвольного руху [6, 119].

У цьому виданні запис рішення у справі Т. Шевченка, зроблений жандармським управлінням, вже вилучений. У підручнику «Історія України» для 9 класу 2003 р. поданий матеріал про Т. Шевченка до теми: «Українська культура в першій половині XIX ст.». Авторами подані короткі відомості про поетичну творчість Т. Шевченка та у рубриці «Джерела» наведений витяг зі збірки творів Н.А. Добролюбова про «Кобзар» Т. Шевченка [6, 115].

Також у параграфі 5-му під назвою «Живопис» характеризується зазначена складова творчості Т. Шевченка як найвище досягнення українського мистецтва першої половини XIX ст. Авторі, називаючи його твори, вказують на те, що Шевченко був й відомим майстром графіки.

У загальних висновках до теми вчені називають Т. Шевченка талановитим художником, який обіцяв вирости у майстра світового рівня. Однак жорстока розправа, яку вчинило над ним російське самодержавство, не дозволила йому реалізуватися повністю як художнику [6, 123]. Підручник «Історія України» вказаних авторів, який вийшов у 2009 році, окрім матеріалів про Т. Шевченка, вміщених у попередньому виданні, має ще уривок з праці Р.Шпорлюка «Українське національне відродження в контексті європейської історії кінця XVIII – початку XX століть», де йдеться про роль Тараса Шевченка в національному відродженні України [7, 165].

Нашу увагу, окрім вищезгаданих підручників, привернуло видання, яке підготував О.К.Стручевич [8]. У параграфі 14-му «Кирило-Мефодіївське братство» згадується Т. Шевченко як його

учасник, котрий вважав першочерговим завданням одночасне національне й соціальне визволення українського народу» [8, 112].

У цій частині підручника автор розмістив сюжет під назвою «Тарас Шевченко в українському національному відродженні». Поряд з біографічними фактами автор навів твори Т. Шевченка: «Кобзар», «Кавказ», «Сон», «Великий льох», «І мертвим і живим...», «Заповіт». Він також наголошує на тому, що поет відкинув ідеологію «малоросійства», а своєю поезією поєднав культурні традиції українського суспільства: старшинсько-дворянську і традицію трудящого люду. Великий Кобзар зумів визначити українську національну ідею як потребу одночасного і національного, і соціального визволення. Саме в такому вигляді вона стала дороговказом для українства другої половини XIX–XX ст. [8, 116].

Отже, можна констатувати той історіографічний факт, що в названих підручниках для школи історична творчість Т. Шевченка знайшла своє поважне місце.

Тепер нашу увагу перенесемо на дидактичні видання суцього історіографічного змісту, а саме, на посібники для студентів історичних спеціальностей вузів: «Історіографія історії України» авторів В.П. і А.П. Кодурів (1999) [9] та «Українська історіографія» Я.С. Калакура (2004) [10].

У першому виданні курсу лекцій у темі «Історична думка в Україні першої половини XIX ст.» історичній творчості Т. Шевченка приділена певна увага. Вчені свідомі того, що розвиток української літератури цього періоду пройшов під впливом яскравої титанічної постаті Тараса Шевченка, творчість якого підняла український народ на новий щабель духовного розвитку та національного самоусвідомлення. Вони навіть вдалися до образного порівняння, зазначивши, що, якщо Б.Хмельницький дав українству тіло, то Великий Кобзар дав йому душу. Геній Шевченка випереджав епоху [9, 208].

За переконаннями авторів, Т. Шевченко був добре обізнаний як з вітчизняною, так із західноєвропейською історіографією, приділяв багато уваги вивченню джерел з історії України. Далі вчені детально характеризують спадщину та історичну творчість наголошуючи на

тому, що через усі твори Кобзаря проходить думка, що творцем історії є простий народ з його героїчною боротьбою.

Усіма своїми творами Шевченко виступає як захисник стражденного українського народу. Коротко аналізуючи проблематику «Кобзаря», автори посібника звертають увагу на те, що Шевченко багато уваги приділяв Визвольній війні середини XVII ст., сюжетам народного повстання 1768 р. на Правобережжі, виступав рішуче проти соціального й національного поневолення українського народу російським самодержавством, відгукувався у своїх творах на всі видатні сучасні йому події, такі як повстання декабристів, селянський рух на Поділлі під проводом У.Кармалюка, революція 1848 р. в країнах Західної Європи, Кримська війна, масовий похід селян в Таврію «за волею», підготовка селянської реформи в Росії. Автори переконані у тому, що Т. Шевченко також висунув тезу про єдність слов'янських країн. В поезіях «Гайдамаки», «Що як були ми козаками» та «Єретик» поет розвиває думку про об'єднання зусиль всіх слов'ян в ім'я кращого майбутнього: «Нехай житом-пшеницею, як золотом, покрита, не розмежованою останеться навіки од моря до моря – слов'янська земля» [9, 210].

В.П. Кодур і А.П. Кодур також вказують, що на засланні поет створив одні з найкращих в українській літературі зразки філософської, пейзажної та інтимної лірики. Для недільних шкіл Шевченко видав підручник – «Буквар южнорусській». Як висновок в посібнику зазначається, що діяльність Т.Г. Шевченка мала велике значення для розвитку в Україні передової думки [9, 210]. Отже, вчені-історики, як автори посібника з «Історіографії історії України», органічно вплели в живе полотно історичних знань першої половини XIX ст. історичну спадщину Кобзаря, яка зберігає актуальність настанов, істинність яких підтверджена кращими представниками майбутніх поколінь і забезпечує наше прозріння.

Я.С. Калакура у своєму посібнику «Українська історіографія» (2004) в 9-й лекції «Становлення і розвиток української історичної науки в середині та другій половині XIX ст.» окреме питання присвятив викладу впливу творчості Т. Шевченка на розвиток національної історіографії [10, 197–202].

Особливістю лекційного курсу вченого є те, що до кожної лекції подається вступ та наведені загальні висновки. Автор, характеризуючи мету лекції, однією з її складових визначив: з'ясування значення творчості Т. Шевченка, його світогляду для формування історичної свідомості українського суспільства [10, 185].

Розгляд питання Я.С. Калакура розпочинає характеристикою однієї з особливостей української історичної думки (і не лише української), яка полягає у тому, що її розвитку і поширенню плідотворно сприяли, поряд з професійними істориками, провідні письменники, художники, композитори.

На думку автора, йдеться не тільки про Т. Шевченка, але й про І. Котляревського, Г. Квітку-Основ'яненка, П. Куліша, І. Франка, Лесю Українку та ін. Важливо підкреслити, що вчений вважає, що ця традиція підтримується і багатьма сучасними літераторами (П. Загребельний, В. Шевчук, Р. Іванчук, Д. Павличко, Л. Костенко та ін.) [10, 197–198].

Таким чином Я.С. Калакура демонструє більш широкий підхід до тлумачення внеску представників української літератури та культури в розвиток історичних досліджень в Україні. Далі автор наводить віхи творчої біографії Т. Шевченка та характеризує його як великого українського поета, прозаїка, драматурга, художника, мислителя, громадсько-політичного діяча. «Нащадок козацького роду, – зазначає автор, – він з дитинства закарбував у своїй пам'яті свідчення ще живих учасників і очевидців гайдамацького руху, потомків українського козацтва, захопився історією рідної землі» [10, 198].

Далі вчений досить детально розкриває зацікавленість Шевченком українською старовиною. На думку Я.С. Калакури, великий вплив на історіософські погляди Т. Шевченка мала західноєвропейська історіографія, особисті контакти і знайомства з працями М. Максимовича, М. Костомарова, М. Іванишева, П. Куліша, з виданнями О. Бодяньського, з «Історією Русів» та ін. [10, 198.]

Водночас сам поет своїм інтелектуальним рівнем, високою національною свідомістю потужно впливав на різні генерації української інтелігенції, в тому числі й на істориків. Тобто тут ясно простежується думка взаємовпливів. Знаковим маячком для автора є положення про те, що не будучи професійним істориком

Т. Шевченко виробив свій власний погляд на історію України, її самобутність.

Наведений підхід можна тільки вітати. Його далі розвиває й сам автор зазначаючи, що оскільки саме в такий спосіб у цілому ряду художніх, публіцистичних творів, у щоденнику та автобіографії, численних листах Т. Шевченко виклав своє бачення найважливіших подій і явищ української та європейської історії, шляхів збереження і воскресіння самобутності України, розвитку рідної мови, освіти і національної культури [10, 198]. Усе сказане дозволяє Я.С. Калакурі, як автору посібника, ширше, ніж дотепер, викласти складові історичної творчості Т. Шевченка.

Відчувається, що інтелектуально автор готовий значно ширше, ніж у межах відведеного у лекції питання, розглянути історичний спадок українського мислителя. Віддаючи цьому належне, наголосимо, що Я.С. Калакура характеризує значення «Кобзаря». Називаючи твори історичної спрямованості такі, як «Гайдамаки», «Чернець», «І мертвим і живим, і ненародженим землякам...», «Сон», «Кавказ», «Тризна», «Гамалія», «Розрита могила», «Холодний Яр», «Великий льох», «Москалева криниця», «Плач Ярославни» та ін., автор зазначає, що вкладені в них погляди Шевченка на Київську і Галицько-Волинську держави, на Козаччину, Б.Хмельницького, І.Мазепу, гайдамацький рух і Коліївщину, політику царизму щодо України, дають підстави стверджувати, що він йшов далі автора «Історії Русів», праць М.Маркевича, М. Костомарова [10, 199].

Далі вчений робить широке узагальнення, пов'язане з тим, що Т. Шевченко відновив на базі свідчень народної пам'яті історичну правду, розбудив понишену, приспану, перервану державницьку ідею українського народу. Він очистив історію від псевдогероїчних міфів, великодержавницьких фальсифікацій, різного роду спотворень, доводив безперервність етногенезу українців від найдавніших часів. Він також зазначає, що на думку Шевченка, і мертві, і живі, і ненароджені є єдиним організмом, історично цілісним явищем, нацією [10, 199].

Сучасна інтелектуальна атмосфера дозволяє Я.С. Калакурі в такому ж ключі проаналізувати і такі аспекти, як інтерес Шевченка до рубіжних подій української історії, історичних постатей, у тому числі гетьманів, провідників селянських повстань і гайдамацького руху:

Івана Підкови, Тараса Трясила, Устима Кармелюка, Івана Гонти, Максима Залізняка та ін. [10, 200].

Ширшим представленням, ніж дотепер, характеризується розгляд автором творів Шевченка історичного спрямування, проникнутих ідеєю національного і соціального визволення українського народу, гострою критикою кріпосництва («Великий лях», «Ородивий»). Зазначене у повній мірі стосується й розгляду вченим образотворчої спадщини Т. Шевченка – художника. Автор наголошує на тому, що при всій документальності альбому «Мальовнича Україна» у «Аскольдовій могилі», «Почаївській лаврі», «Видубецькому монастирі», «Дарах в Чигирині», «Богдановій церкві у Суботові» та ін. відбите не ремісниче, а мистецько-філософське бачення історичних пам'яток, їх художнє сприйняття [10, 200].

Я.С. Калакура визначає й загальнонаціональне значення творчості Т. Шевченка, яка полягає у тому, що його ім'я стало символом боротьби не тільки за національне визволення України, але й за правдиве висвітлення її історії [10, 201].

Історіограф запропонував й своє бачення літературної і художньої спадщини Т. Шевченка, його щоденника, автобіографії, листів як важливе і унікальне історичне та історіографічне джерело, особливо для вивчення середини XIX ст. Саме ця доба відбилася в усьому: в політичних орієнтирах, культурно-духовних цінностях, у трактуванні історичного минулого, в оцінках національних та соціально-економічних проблем України. [10, 201] У лекції розгляд питання завершується посиланням автора на запис в автобіографії Т. Шевченка: «Історія мого життя складає частину історії моєї Батьківщини (лютий 1861)».

У загальних висновках до всієї лекції щодо нашої проблематики Я.С. Калакура зазначає, що зрослий інтерес до української історії виявився і в літературно-художньому житті України, що особливо засвідчила творчість П. Куліша, Т. Шевченка, П. Чубинського та ін. Могутній вплив на національно-демократичну спрямованість української історіографії справили твори Т. Шевченка, проникнуті визвольною національною ідеєю і глибоким історизмом [10, 208].

Таким чином історик запропонував і своє бачення історичної творчості Т. Шевченка в контексті української історіографії.

Отже, вивчення навчальної літератури з історії та історіографії, де закарбовані дидактичні уявлення про історичну творчість Т. Шевченка, засвідчує, що кожна нова доба висуває певні вимоги. Останні пов'язані із збільшенням обсягу знань, щільністю інформації, утому числі наявністю інтернет-ресурсу навчальної літератури, які б відповідали сучасним уявленням і сприяли глибшому пізнанню творчості Кобзаря.

Для історика головне не зупинятися на досягнутому, вміти читати «між рядками», ґрунтовніше з'ясувати й поглиблювати реконструкцію невідомих фактів, подій з життя і творчості Т. Шевченка. Важливо розширювати фактографічне та історіографічне поле, вміти при написанні підручників з історії України ясно висловлювати свої думки та доносити до учнів багатство скарбниці знань про Тараса Шевченка.

ЛІТЕРАТУРА

1. Колесник І.І. Українська історіографія (XVIII – початок XX століття). – К.: Генеза, 2000. – 256 с.
2. Мисан В.О. Оповідання з історії України. Підручник для 5-го кл. серед. шк. – К.: Генеза, 1997. – 208 с.
3. Мисан В.О. Вступ до історії України: підруч. для 5-го кл. загальноосвіт. навч. закл. – Вид. 2-ге, переробл. та допов. – К.: Генеза, 2010. – 175 с. : іл., карти.
4. Власов В.С., Данилевська О.М. Вступ до історії України. Підручник для 5 кл. загальноосвіт. навч. закладів. – К.: Генеза, 2001. – 248 с.
5. Турченко Ф.Г., Мороко В.М. Історія України. Кінець XVIII – початок XX століття: підручник для 9 кл. загальноосв. навч. закл. – К.: Генеза, 2003. – 424 с. : іл., карти.
6. Турченко Ф.Г. Історія України.: підручник для 9 кл. загальноосвіт. навч. закл. / Ф.Г. Турченко, В.М. Мороко. – К.: Генеза, 2009. – 352 с. : іл., карти.
7. Шпорлюк Роман Українське національне відродження в контексті європейської історії кінця XVIII – початку XX століть // Україна. Наука і культура. – Вип. 25. – К.: Знання, 1991. – С. 156–172.
8. Струкевич О.К. Історія України: підручник для 9-го кл. загальноосвіт. навч. закл. – К.: Грамота, 2009. – 288 с. : іл.
9. Історіографія історії України: курс лекцій / Коцур В.П., Коцур А.П. – Чернівці: Золоті литаври, 1999. – 520 с.
10. Калакура Я.С. Українська історіографія: курс лекцій. – К.: Генеза, 2004. – 496 с.